

Владислав БІТКОВСЬКИЙ

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД ВЕЛЬБАРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Пропонована робота є спробою здійснити загальний огляд елементів поховального обряду вельбарської культури на території України (включаючи білоруський могильник Брест-Трішин через його особливе значення у регіоні), розкрити їхнє значення, виявити внутрішні зв'язки окремих елементів та загальної структури обряду, виявити його значення у духовному житті носіїв вельбарської культури та у міжкультурних зв'язках. Питання хронології тут не висвітлюється, поховальний обряд розглядається суто як певна система, яку використовували носії вельбарської культури в українському Поліссі. У дослідженні використано лише опубліковані матеріали найбільш досліджених та яскравих могильників Полісся. Тобто для обрахунків узято могильники Брест-Трішин, Дитиничі, Баїв І. Також використано дані з Любомля, Дерев'яного, Рудки, Гіркої Полонки. Загалом матеріали зі 148 поховань з п'ять могильників, двох окремих "княжих" поховань.

Питання взаємозв'язку пам'яток вельбарської культури на польській території та в українському Поліссі досі не є однозначним. З цього приводу ведеться постійна напружена дискусія між вченими Росії, України та Польщі (М. Б. Щукін, Б. В. Магомедов, Д. Н. Козак, А. Коковський та ін.). Одним з головних аргументів виступає саме поховальний обряд. Маючи чіткі аналогії на могильниках нижнього Повіслення, поліські поховання мають і ряд відмінностей. Вельбарські могильники польського Помор'я вирізняються практично повною відсутністю зброї у похованнях, біритуалізмом, значно меншою ніж в інших місцевих культур (ястфорської, оксивської тощо), кількістю чорнолощеної кераміки серед інвентарю, натомість поширюються тонкостінні миски жовтого або коричневого кольору з підлощеною або заглаженою поверхнею. Також у вельбарській культурі з'являється

низка абсолютно нових видів прикрас. Для вельбарських пам'яток у зоні А (за Волонгевичем) характерними є срібні та золоті прикраси, прикрашені філігранню та зерню.¹ На могильниках українського Полісся таких прикрас виявлено одиниці. Найяскравішою ж рисою могильників вельбарської культури виступає облаштування надмогильних споруд. Тут присутні кам'яні кургани, кургани з кам'яним панцирем, з викладками у формі концентричних кіл або просто кам'яні кола з окремих великих стел, іноді викладено певну фігуру у формі колеса тощо.² Конструкції досить різні, і на кожному могильнику представлені різні варіанти поховань та споруд.³ Із просуванням носіїв культури на південний схід дещо змінювався і поховальний обряд. Так, уже в Мазовії значно рідше можна зустріти кам'яні кургани та взагалі використання каменю. Виникають "одностатеві" могильники. Такі зміни можуть пояснюватися певними соціальними та етнічними змінами у середовищі носіїв вельбарської культури внаслідок змін природного середовища та маркоманських воєн на цій території.⁴ Найвідоміші могильники цього регіону – Цецеле, Неданово, Ростолі.

З Мазовії вельбарська культура розповсюджується на українське та білоруське Полісся.⁵ Могильники мають виразні спільні з польськими риси, зокрема поховальний інвентар практично ідентичний. Менш подібними є варіанти, власне, обряду поховання. На вельбарських пам'ятках в Україні досі не виявлено жодного підкурданного поховання, жодної кам'яної конструкції, кам'яні валуни або крем'яні відщепи знайдені лише у засипці могильних ям у кількох похованнях на Дитиницькому і Любомльському могильниках, значна кількість інгумацій (10,2% з оглянутих поховань), відсутні одностатеві могильники, серед інвентарю досить широко зустрічається кружальна (черняхівська) кераміка, імпорتنі вироби тощо. Д. Н. Козак пов'язує такі зміни зі значним посиленням впливу пшеворської культури у поховальній обрядовості.⁶

Поховальна обрядовість вельбарської культури не є однозначною. Вона є варіативною, складається з ряду сталих елементів і таких, які з часом змінюються, при чому останні складають безумовну більшість. Також відіграє важливу роль те, що носії культури пройшли не малий шлях, перемістившись з Нижнього Повіслення до українського та білоруського Полісся. При тому, будучи культурою поліетнічною, вельбарська культура є досить пластичною. Тому перебирала на себе велику кількість рис, притаманних іншим культурам. Це, ймовірно,

¹ Щукін М. Б. Готський путь. – СПб, 2005. – С 29.

² Там само. – С 32.

³ Там само. – С 28-29.

⁴ Там само. – С 38-39.

⁵ Там само. – С 96.

⁶ Козак Д., Прищеп Б., Шкоропад В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). – К., 2004. – С. 111.

Певний інтерес становить мікростратиграфія засипки могил. Так, постійно зустрічається засипка в кілька розрізаних шарів. Окрім того, регулярно засипка містить велику кількість вугілля та золи, дрібних фрагментів керамічного посуду¹⁶ (мінімум 23 випадки з 148 оглянутих). Причому це стосується як кремацій, так і інгумацій (таб. IV). У ямних похованнях рештки кремації, зазвичай змішані із залишками поховального вогнища і утворюють нижній, зольний, шар заповнення. Тобто можна цілком припустити, що частиною обрядового ритуалу було засипання решток залишками поховального вогнища. Здебільшого поховання супроводжується повторно перепаленою керамікою. Так, враховуючи перекриття власне поховального, нижнього, шару прошарком із включеннями вугілля та золи, дрібних фрагментів кераміки, можна припустити наявність в обряді елементу якогось окремого культового вогнища (окрім власне поховального) біля поховання у носіїв вельбарської культури.

Набір інвентарю у похованнях вельбарської культури має ряд рис, характерних саме для неї, і деякі, привнесені носіями інших культур, що брали участь у її формуванні або мали постійний тісний контакт із нею. Так, особливими рисами є специфічний вельбарський керамічний посуд, відсутність зброї у похованнях. Багато паралелей з пшеворською культурою – урнові трупоспалення, перепалений у поховальному вогнищі інвентар, посудини – приставки у ямних похованнях.¹⁷ Широко розповсюдженою серед культур пізньоримського часу треба визнати таку рису, як наявність різноманітних кістяних гребенів з характерним циркульним орнаментом. Не рідкістю є й знахідки черняхівської гончарної кераміки у вельбарських похованнях. Такий інвентарний набір вказує на поліетнічність вельбарської культури на території українського та білоруського Полісся. І це цілком природно. Адже на момент появи на вказаній території носії культури вже довгий час брали участь у заворушеннях на кордоні римської імперії, стикалися з багатьма етносами на шляху від Помор'я до Полісся, і зрештою вже тут потрапили у ситуацію, де відбувалися поділ та об'єднання, переміщення населення попередніх культур (зубрицької, пізньозарубинецьких, пшеворської та інших).

Найпоширенішим для інвентарю є ліпний посуд, характерний для вельбарської культури. Він має ряд особливих рис. Це жовто-або коричневоглиняні мисочки, тонкостінні, з підлощеною або заглаженою поверхнею. Характерною особливістю є маленькі Х-подібні ручки-наліпи. Хоча форми кераміки досить різні. Характерною орнаментациєю є комбінація з пролощених та хрпаоватих поверхонь, що утворює смуги, трикутники, меандр. Відомим характерним посудом є горщики-кунфи. Щодо керамічного комплексу Д. Н. Козак вважає, що різниця між українськими та польськими пам'ятками

¹⁶ Смішко М. Ю. Пам'ятки типу Дитиничі // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та у давньоруський час. – К., 1976. – С. 89-90.

¹⁷ Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В. Давні землероби ... – С. 111.

полягає лише у співвідношенні окремих типів.¹⁸ Якихось особливих поховальних форм такого посуду не виявлено. Він скоріше за все, виконував функцію передачі їжі для померлого до потойбічного світу. Міра впливу територіально сусідніх культур відбивається у наявності у вельбарських похованнях черняхівського та іншого імпорту. Також до складу інвентарю входили прикраси, елементи одягу, побутові речі. Якогось певного сакрального значення вони не мали, скоріше відбивали соціальний статус похованого, щоб він зайняв належне йому місце у потойбічному світі. Окремо треба зазначити наявність у більшості ямних трупоспалень перепалених фрагментів кераміки. Цілком можливо, вони перебрали на себе ту культову функцію, яку північніше виконували відщепи кременю та валуни у засипці могил.

Ще однією важливою відмінністю вельбарської від споріднених культур на території сучасної України є відсутність зброї у похованнях. Цей фактор зберігається протягом усього існування культури і по всій території її розповсюдження. Але значення його змінюється. Якщо у Прибалтиці відсутність зброї різко виділяє вельбарську культуру на момент її виникнення та є суто культуровизначальним елементом, то в Поліссі значення такої ознаки дещо інше – тут головною є відмінність від пшеворського обряду, адже довгий час вельбарська та пшеворська культури співіснували і набули багатого спільного рис. Так, у пшеворських похованнях того ж часу масово зустрічається зброя різних типів, як правило, спеціально пошкоджена, ритуально “вбита”. Щодо вельбарських могильників, то тут ми бачимо повну відсутність будь-якого озброєння.¹⁹

Для повнішого розуміння поховальної обрядовості вельбарської культури видається необхідною певна систематизація наявних даних. Таким чином, для продовження дослідження пропонується створити типологію поховань (таб. IV). Автор ні в якому разі не претендує на створення повної типології. Йдеться лише про спробу на основі репрезентативного відбору створити схему такої типології, що максимально відповідає сумі досліджених об'єктів на території України та Білорусії.

Головний поділ, на нашу думку, має відбуватися за ознакою обряду, тобто інгумації чи кремації. Кожна з отриманих груп поділяється у свою чергу за особливостями розміщення решток. Тобто всі тілопокладення поділяються на такі, де небіжчик випростаний на спині, і такі, де він злегка скорчений на боці. Тілоспалення також неоднорідні щодо розміщення. Вони поділяються на урнові та ямні. Далі принцип поділу груп дещо розбіжний. Для інгумацій мала би йти ознака орієнтації покійника, але практично всі виявлені тілопокладення на могильниках вельбарської культури орієнтовані головою на північ.²⁰ Кремації ж, як урнові, так і ямні, розподіляються на такі, що містять

¹⁸ Козак Д. Н. Етноплемінна належність ... – С. 156-169.

¹⁹ Щукин М. Б. Готский путь... – С. 28-29.

²⁰ Козак Д. Н. Етнокультурна історія ... – С. 87.

залишки поховального вогнища, і такі, що їх не містять. Такий поділ є виправданим, бо кремації з очищеними кістками складають досить чисельну групу у сумі поховань вельбарської культури. Крім того, сам факт очищення кісток говорить про певний елемент ритуалу, культу. Всі отримані в результаті структурні частини поділяються на такі, що мають інвентар, та безінвентарні.

Для полегшення опрацювання результатів пропонується використовувати кодування груп, де інгумації – І, кремації – К; друга ознака позначається цифрою (випростані на спині/злегка скорчені – 1, ямні/урнові – 2); третя ознака для кремацій – маленька буква а/б, що означає відповідно наявність/відсутність залишків поховального вогнища у похованні; наявність поховального інвентарю позначати плюсом “+”.

Випадають у цій типології окремі (без могильника) багаті, так звані “княжі”, поховання на зразок поховання біля села Рудка.²¹ Вони, судячи з усього, належать верхівці соціальної структури носіїв вельбарської культури та споріднених з нею культур. Їхня відмінність від основної маси поховань значна, але за ознаками, що не входять у запропоновану схему, тобто загальне розміщення (без могильника), кількість та склад інвентарю. Поділ поховань за статевою ознакою не використовується через слабку дослідженість могильників та неможливість встановлення статі похованих у більшості випадків.

Отже, спробуємо використати цю типологію для аналізу поховань найбільш досліджених могильників вельбарської культури у Поліссі – це Дитиничі, Баїв І та Брест-Тришин.

На могильнику Дитиничі виявлено 21 поховання. З них 19 поховань групи К1б+ та 2 поховання групи К2а+ (таб. І).

На могильнику Баїв І було досліджено 32 поховання. Вони входять до п'яти груп. Найширше представлені поховання групи К1, тобто кремації ямні безінвентарні, їх виявлено 12. Наступною за кількістю поховань на цьому могильнику є група І1+ – інгумації на спині з інвентарем. Таких поховань вісім. По шість поховань потрапило у групи І2+, К1+. Одним (№11) похованням представлена група К2+ (таб. ІІІ).

На могильнику Брест-Тришин представлено сім типів поховань. Урнові трупоспалення, де з інвентарю наявна одна посудина (урна), вважаються безінвентарними. Найбільша група К1б+ – кремації ямні зі слідами поховального вогнища з інвентарем. Таких поховань виявлено 32. Інших менше: група К1а+ – 14; К1б – 6; К2а+ – 10, К2б+ – 12; К2б – 4, К1а – 1 поховань. Цікаво, що ямних поховань без залишків вогнища та без інвентарю немає зовсім, а урнове, також без залишків вогнища та інвентарю – лише одне (таб. ІІ).

Завдяки систематизації матеріалу стає значно простіше порівняти поховальну обрядовість кількох могильників, а отже, і виявити основні

²¹ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин... – С. 83-86.

тенденції цієї обрядовості для культури в цілому. Автор не претендує на те, що саме ця вибірка розкриє найближчу до істини картину поховальної обрядовості вельбарської культури. Але, на наш погляд, подальше створення повної та докладної системи є необхідним для вивчення вельбарських могильників і культури в цілому (таб. V).

Таким чином, найпоширенішим типом поховань виявилася група К1б+ (кремація у ямі із залишками поховального вогнища та інвентарем), 51–57 поховань. Цей тип використовувала найбільша частка носіїв вельбарської культури. Оглянуті могильники функціонували в різний час таким чином, що їх сукупність практично покриває майже весь час існування вельбарської культури.²² Далі за поширенням йдуть К1а+ (14–20 поховань), К1б (6–20 поховань), К2а+ (12–13 поховань), К2б+ (12–13 поховань), К1а (1–13 поховань), К2б (чотири поховання), уся сукупність інгумацій на цих пам'ятках не перевищує 14 поховань. Тобто інвентарні поховання переважають над безінвентарними. Кремації переважають над інгумаціями, поховання із залишками поховального вогнища – над такими, що його не мають. Деякі типи поховань цілком можна визнати випадковими, вони представлені одиничними об'єктами: це ямне трупоспалення без залишків вогнища і без інвентарю та урнові трупоспалення із залишками вогнища, але також без інвентарю.

У результаті ми бачимо, що інгумації складають близько 12% від загальної кількості поховань, що свідчить про наявність певної частини населення, яка відрізнялася від основного складу за культурними та релігійними уявленнями. Дехто з дослідників пов'язує існування таких поховань посиленням впливу черняхівської культури.²³ Але є й інший варіант пояснень: особливий поховальний обряд могли мати окремі, вищі (а отже менш чисельні) шари суспільства. Це підтверджується кількома другорядними спостереженнями. Так, відсутні безінвентарні інгумації, загалом їхній інвентарний набір багатший, ніж у тілоспалень, “княжі” поховання германського кола практично всі є тілопокладеннями. Враховуючи стан справ на цій території у той час, видається можливим, що спрацювали обидва чинники. Але слід зважати й на те, що 15 з 17 зафіксованих тілопокладень виявлено на одному могильнику (Баїв І), де вони складають 50% усіх поховань. А ще два – “княжі” поховання, що не стосуються жодного могильника. Тобто необхідно розглядати і варіант локальних особливостей обряду якоїсь групи носіїв культури – етнічної, територіальної тощо.

Інвентар відсутній у 21 похованні з оглянутих 148, тобто вони складають 14% і наявні лише на двох пам'ятках. Таким чином, безінвентарні поховання можна розглядати як виразну меншість із загальної суми поховань. Усі безінвентарні поховання – кремації.

²² Козак Д., Прищепя Б., Шкоропад В. Давні землероби ... – С. 115.

²³ Козак Д.Н. Етнокультурна історія ... – С. 87.

Варіанти трупоспалень без залишків поховального вогнища та без інвентарю не використовувалися взагалі. Інвентарні поховання цілком переважають безінвентарні. А от поділ за наявністю урни міг би бути приблизно рівним, якщо не враховувати найчисельнішу групу. Сьогодні ми можемо вказати на значну кількісну перевагу ямних трупоспалень над урновими. При цьому інвентар урнових поховань дещо багатший за ямні. Кількісно їх менше, тобто вони також цілком могли належати верхнім шарам тогочасного суспільства, як і інгумації. Але ж навряд чи могли існувати два такі різні обряди в одному суспільному прошарку одного народу. Отже, маємо ще один доказ на користь поліетнічності вельбарської культури в українському Поліссі, посилення із часом впливів на неї сусідніх культур.

Серед сталих ознак поховального обряду вельбарської культури на території України можна зазначити відсутність зброї серед поховального інвентарю, орієнтацію небіжчика головою на північ у трупопокладеннях, відсутність надмогильних споруд. Кремації над тілопокладеннями значно переважають. Найпоширенішим типом обряду є трупоспалення на стороні. Деякі дослідники пов'язують урнові поховання з посиленням впливів пшеворської культури.²⁴ Виходячи з наявних даних, можна стверджувати, що урнові поховання належать верхнім прошаркам суспільства носіїв вельбарської культури. Таким чином, наявність урни може свідчити про соціальну стратифікацію населення.

Щодо інгумацій, то вони зустрічаються значно рідше, виявлені як на могильнику, так і окремо від нього (так звані “княжі” поховання). Небіжчики у них орієнтовані головою на північ, здебільшого випростані на спині, але іноді злегка скорчені. Тут зустрічаються такі черняхівські елементи, як перехрещені у колінах ноги, земляне “підголів'я” на дні поховальної ями. Виходячи з низки чинників (відсутність безінвентарних інгумацій, загалом багатий інвентар, наявність “княжих” поховань – інгумацій), можна припустити, що обряд тілопокладення використовували верхні шари суспільства носіїв вельбарської культури. Тут впливає певний цікавий момент. Якщо для еліти були характерні і інгумації, і урнові трупоспалення, то, враховуючи, що навряд чи було дві еліти, один з обрядів можна вважати перейнятим. Перейнятим міг бути і перший, і другий, адже урнові трупоспалення характерні для пшеворської культури, а інгумації, схожі на виявлені, – для черняхівської. Також необхідно врахувати, що на ранішому (кін. II – кін. III ст. н. е.), Брест-Трішинському могильнику інгумацій не виявлено²⁵, натомість є великий відсоток урнових поховань. З огляду на все вищесказане достовірнішим видається твердження, що саме інгумації стали для пам'яток вельбарської культури на території України перебраним елементом. Але незначна дослідженість могильників вельбарської

²⁴ Козак Д. Н. Етноплеємінна належність ... – С. 156-169.

²⁵ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин... – С. 3.

культури на території України на сьогодні не дає можливості остаточно вирішити це питання.

Іншим невирішеним питанням залишається наявність так званих “жертвних ям” – неправильної форми, діаметром від 0,7 до 2,0 м і глибиною від 0,5 до 1,7 м, заповнених золою. Вони можуть мати як округлу, так і підпрямокутну форму. Ями розташовано між похованнями. В Україні вони виявлені на могильниках Любомль (20 ям) та Машів (6 ям), також вони присутні на білоруському могильнику Брест-Трішин.²⁶ Такі ями зустрічаються у Скандинавії, Помор'ї, Полаб'ї тощо. Існує також припущення, що вони власне були місцем спалення небіжчиків. Але проти цього свідчить надзвичайно мала кількість знахідок (у тому числі перепалених кісток) у цих конструкціях. Питання щодо них є мало вивченим. Спеціально ними ніхто не займався. Основних припущень два. Більшість дослідників пов'язують їх зі звичаєм, що донедавна побутував у Скандинавії, палити жертвний вогонь біля могил і заривати його залишки до окремої ями²⁷. Інші припускають, що це було, власне, місце спалення небіжчиків. Така гіпотеза видається слабшою через набір матеріалу, виявлений у заповненні таких ям. Окрім золи, у заповненні зрідка зустрічаються фрагменти керамічного посуду, дрібні перепалені кістки тварин, дрібні речові знахідки (пряслиця, намистини), тут присутні великі камені-валуни.²⁸ Такий набір більше відповідає жертвній тризні, аніж місцю спалення.

Виглядає, що носії вельбарської культури були досить терпимі у релігійному плані. Бо такий великий набір варіантів обряду поховання показує і варіативність релігійного культу у вельбарській культурі. Виходячи з того, що більшість поховань – кремації, можна припустити велике значення вогню у релігії цієї культури. Також присутні елементи фетишизму (гребені), можливо, магії (власне складність культу) і, звісно, анімізм, що випливає з самого факту існування складного обряду.

Окремо слід зазначити виявлену систематизацію поховальних пам'яток неоднорідність могильників усередині самої групи вельбарських пам'яток. Так, могильник Баїв I має риси, що сильно відрізняються від інших досліджених пам'яток – 50% інгумацій, велика кількість безінвентарних поховань тощо. Так само за набором ознак поховального обряду досить сильно різняться пам'ятки Брест-Трішин, Любомль, Дитиничі тощо.

Виявлення закономірностей сильно утруднене тим, що пошук та дослідження пам'яток вельбарської культури майже не провадяться в Україні. Жоден могильник не було досліджено повністю, тобто всі числові дані по Україні викликають сумнів. У той же час існує велика ймовірність того, що пам'ятки, які містять необхідну інформацію, руйнуються.

²⁶ Там само. – С. 25, 29.

²⁷ Козак Д. Н. Етнокультурна історія... – С. 88.

²⁸ Там само.

